398.8(477)(075.8)
С87

Л. Б. Стрюк, М. І. Стрюк, Ф. З. Яловий

ПІСЕННА ЕТНОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник
з народознавства

Київ
1994

НАРОДНА ЗВИЧАЄВІСТЬ У ІСТОРИЧНИХ ПІСНЯХ ТА ДУМАХ

Видатною рисою усної поезії українського народу є історизм. З цього приводу О. Апанович зазначав, що епос — це історія, художньо викладена самим народом.[1] Високий рівень традиційної звичаєвості споконвіків охоплював на Україні усі сфери родинного і суспільного життя. Витворені до потреб часу духовні обрядоформи регулювали і контролювали ввесь спектр людських взаємин. Українців упродовж століть, — заначає В. Скуратівський, — гуртували і єднали народні звичаєві традиції. Саме вони допомогли не тільки зберегти національну своєрідність, але й самовідновитися. Чи не першим на це звернув увагу наш великий пророк — Тарас Шевченко, коли писав слова:

Чи ти рано до схід-сонця
Богу не молилась?
Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?

Вчити звичаїв. Ось той загадковий ключ, за допомогою якого ми можемо розгадати феномен української нації.

Що ж таке звичай?

Найлаконічнішим щодо поняття «звичай» є на сьогодні словник Грінченка: «Звичай — 1. Обычай, обыкновеніе. 2. Прилічие. 3. Нравъ».[2] Короткий тлумачний словник української мови дає таке визначення поняття «звичай»: «Звичай» — 1. Загальноприйнятий порядок, традиційно встановлені правила суспільної поведінки. 2. Манера поведінки, прийнятий спосіб дії».[3]

«Толковый словарь русского языка» Ушакова теж дає тлумачення поняття «звичай», але дорівнює його до поняття «звичка»: «Звичай — загальноприйнятий, усталений, традиційний порядок, що вкорінився у побуті того чи іншого класу з давніх пір.

---

[1] Див.: Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. — К.: Дніпро, 1991. — С. 218—219.

[2] Словарь украинского языка /за ред. Б. Д. Грінченка. — К., 1908. — С. 130.

[3] Короткий тлумачний словник української мови. — К., 1978. — С. 89.

Або Звичка, звичний спосіб дії».[1] У зв'язку з цим виникла потреба звернутися до філософського словника, який розглядає поняття «звичка» досить розгорнуто: «Звичка — особлива форма поведінки людини, яка виявляється у схильності до повторення однотипних дій у подібних ситуаціях. Психологічною особливістю звичних дій є те, що внаслідок багаторазового повторення вони поступово автоматизуються, відбуваються майже механічно, без роздумів і вольового напруження (хоч і за участю свідомості). Звички дають можливість економити психонервову енергію, полегшують і спрощують виконання часто повторюваних дій. Фізіологічною основою звичок є утворення в корі головного мозку стійкої системи нервових зв'язків — динамічного стереотипу. Звички є елементом моральних відносин, одним із способів регулювання поведінки людей».[2] Найповніше визначення поняття звичай теж дає «Філософський словник» за редакцією В. І. Шинкарука. Саме від цього визначення ми і відштовхувались, досліджуючи тексти українських народних дум, історичних пісень. «Звичаї — стандартизовані норми поведінки, яких дотримується велика кількість людей за певних обставин в силу усталеної звички і які зберігаються в незмінному вигляді протягом тривалого історичного періоду. Звичаї відображають моральний досвід, що історично склався і переходить від покоління до покоління. На відміну від моральних норм звичаї характеризують не спосіб дотримання суспільної дисципліни (тобто не моральні вимоги), а зміст поведінки людей, притаманної даному суспільству, соціальній спільності. Оскільки різними є буття класів, соціальних верств, їхнє місце в системі суспільного виробництва, їхній рівень культури, різними є і звичаї. На відміну від норм поведінки, які завжди спрямовані на здійснення тих чи інших моральних цілей, звичаї мають більш описовий характер. Фіксуючи ті норми поведінки людей, що мають місце лише в даному суспільстві (соціальній системі) звичаї неофіційно «узаконені» громадською думкою. Звичаї, які підтримуються моральними відносинами, називають нравами. Звичаї фіксують елементи прийнятого в суспільстві способу життя, тому формування, закріплення і успадкування їх від покоління до покоління є важливою стороною функціонування суспільства. Звичаї виконують прогресивну роль доти, доки вони відповідають історичним потребам. Звичаї стають гальмом суспільного розвитку, коли вони культивують віджилий уклад життя».[3] Але звичаї

[1] Толковый словарь русского языка /Глав. ред. Б. М. Волин и проф. Д. Н. Ушаков. — Т. 11. — М., 1938. — С. 740.

[2] Філософський словник /За ред. В. І. Шинкарука. — К.: УРЕ, 1973. — С. 159.

[3] Філософський славник /В. І. Шинкарук. — К., 1973. — С. 159.

самі по собі не народжуються. «На їх формування роблять вплив кілька факторів, і насамперед природно-географічні. Зручне розташування, сприятливий клімат створили всі умови не тільки для формування характеру та психіки, але й витворення різноманітної обрядової сфери, позначеною особливою поетичністю, а відтак м'яким і лагідним характером етносу. Все це разом узяте, створило тривкий і плодючий грунт для духовної культури, за допомогою якої етнос не тільки консолідувався, але і розвивався, примножувався і врешті-решт витворив міцний етнокод нації, без якого жоден народ не спроможний на самоутвердження. Домінуючим чинником феномену української нації, — зазначає далі В. Скуратівський, — є духовна повноцінність, а відтак і потенційність національного самоусвідомлення і самозбереження. Саме ці риси, що переходили з покоління в покоління, допомогли зберегти свій етнокод».[1]

Відомо, що історичні пісні та думи складалися звичайно невдовзі після події. Деякі з них явно створені учасниками або свідками подій. Слід мати на увазі, що предметом історичних пісень та дум була тогочасна дійсність, а не далеке минуле. Твори героїчного епосу не зверталися до минулого, а жили сучасним. З плином часу для наступних поколінь змальовані в пісні події і особи ставали історією.

Отже, історичні пісні та думи зберігають у свідомості народу пам'ять про найважливіші події і діяльність відомих осіб. Вони складають поетичний літопис довготривалої героїчної боротьби українського народу за своє існування, за соціальне і національне визволення.[2]

Цікава в цьому плані думка І. Срезневського: «Випускаючи в світ мою збірку запорізьких пісень і дум, я маю на увазі надати послугу, хоч і маловажливу, не одним любителям народної поезії, але переважно тим, хто зацікавлений знати старовину запорізьку, — побут, мораль, звичаї, подвиги цього народу воїнів...».[3]

М. І. Костомаров вбачав у народній творчості цінне народознавче джерело. М. І. Костомаров у автобіографії зазначав, що «почав посилено вивчати історії і звернув увагу на те, що в дослідженнях тлумачать про державних діячів, іноді про закони і установи, але здається нехтують життям народних мас. Бідний мужик — землероб-труженик ніби не існує для історії. Вона ні-

---

[1] Детальніше див.: Скуратівський В. Наш національний феномен // Берегиня. — 1992. — № 1. — С. 6—11.

[2] Див.: Поліщук Ф. М. Вивчення усної народної творчості. — К.: 1978. — С. 120.

[3] Цит. за: Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. Из истории украинской фольклористики XIX в. — М., 1974. — С. 88.

чого не говорить про його побут, духовне життя, відчуття, про його радості й печалі. М. Костомаров, за його ж словами, прийшов до переконання, що історію треба вивчати не тільки за літописами і нотатками. І він звернувся до народної творчості. «Перший раз у житті, — писав М. Костомаров, — добув я малоросійські пісні, видані Максимовичем 1827 року, великоросійські пісні Сахарова і взявся читати їх. Мене вразила і захопила непідробна чарівність малоросійської народної поезії; я ніяк і не підозрював, що така витонченість, така глибина і свіжість почуттів були в творах народу, дуже близькою мені і про який я, як побачив, нічого не знав: Малоросійські пісні до того захопили всі мої почуття і уяву, що за який-небудь місяць я уже знав напам'ять збірник Максимовича, потім взявся за інший збірник, його ж (1834 р.), познайомився з історичними думами і ще більше прихилився до поезії цього народу».[1] У 1843 р. М. Костомаров закінчив і опублікував другу магістерську дисертацію — «Про історичне значення російської народної поезії», у якій використав і зібраний ним фольклорний матеріал. Вибір теми дисертації для М. Костомарова був невипадковим. «Предмет цей, — писав він, — був давно вже близьким моєму серцю; уже кілька років я записував народні пісні, їх у мене накопичилось достатньо. Теперто я передбачав провести мою заповітну думку про вивчення історії на основі народних пам'яток і знайомства з народом, його повір'ями, звичаями і засобами вираження думок і почуттів». Дослідження Костомарова було першою працею, в якій, за визначенням автора розглядалось, «як народ висловив у своїх творах своє власне ставлення, життя»: духовне, історичне суспільне.

Історичні пісні та думи завжди були пов'язані з громадським життям народу, з епохальними подіями, відображали національну свідомість українців, їх ідеали, мрії, прагнення, звичаї та побут. Вони виникли і розквітали за часів козацтва, тому найповніше в них знайшли відображення козацьких звичаїв.

Найвагоміший козацький звичай — вірність, відданість батьківщині. Це знайшло втілення у «Пісні про Байду», у його єдиноборстві з турецьким царем, що хоче схилити Байду до зради батьківщини, навіть пропонує поріднитися з ним, аби тільки зробити його своїм спільником. Але Байда вірний своєму народові, він з презирством відкидає ганебні пропозиції, воліє краще вмерти, ніж стати зрадником.

Байда, перемагаючи страшні муки, помщається царській родині:

«Ой як стрілив — царя вцілив,

[1] Автобіографія Н. И. Костомарова. Цит. за Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. — М., 1974. — С. 183—184.

А царицю — в потилицю,
Його доньку — в головоньку.
«Отто ж тобі, царю,
За Байдину кару!»

Картина розправи вже приреченого на смерть Байди з своїми ворогами приводить до висновку: доки серце б'ється в грудях, треба шукати і знаходити засоби боротьби з ворогом. У пісні стверджується думка, що ніколи загарбники не зможуть поневолити народ, який відстоює свою волю і незалежність.[1]

Наскрізним для історичних пісень є мотив відданості рідному краю. Відзначаючи цю провідну рису історичних пісень, Михайло Стельмах у вступному слові до збірки «Народні перлини» писав: «З величезною художньою силою в цих піснях відтворено й історичні постаті, образи простих воїнів, які шаблею, списом і серцем боронять рідну землю. Пригадаймо хоча б пісню про Морозенка, в якого ординці живцем вирвали серце. Вже мертвий Морозенко стоїть на Савур-могилі і дивиться на свою Україну. Ця пісня і є своєрідним заповітом мужності й вірності рідній землі».[2]

В тяжкі хвилини козаки припадали до землі, щоб набратися в неї сили та наснаги, торбинку з рідною землею вішали собі на груди, щоб надихала на бойові подвиги, щоб зігрівала серце, а як загине козак, щоб грудка рідної землі першою лягла йому на груди.

Був ще й такий козацький звичай — насипати землі в чоботи, щоб вороги та зрадники намірів козацьких не розпізнали:

«Візьмемо своєї землі
В чоботи під ноги,
А щоб не знав та пан Сава
Нашої підмови».[3]

Був ще один звичай — прославляти вдалі козацькі походи, козаків:

«Була Варна здавна славна —
Славнішії козаченьки!»[4]

Славиться козацьке військо і конкретні історичні особи:

«Ой Морозе, Морозенку,
Ти преславний козаче!
За тобою вся Вкраїна
Тяжко-важко плаче!»[5]

---

[1] Поліщук Ф. М. Вивчення усної народної творчості. — К., 1978. — С. 55.
[2] Народні перлини. — К.: Дніпро, 1971. — С. 5—7.
[3] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 170.
[4] Там же. — С. 123.
[5] Там же. — С. 144.

А в пісні «Гей, та то ж не грім в степу гуркотає» є такі слова: «Гей, Сірко, Сірко, ти славний із славних».[1]

Слід однак зазначити, що славословія у думах подаються більш розгорнуто, патетично, ніж у історичних піснях.

Основний життєвий принцип козаків — жити на волі. Неволя для козака ототожнюється зі смертю:

«Ох тяжко козакові
В неволі сидіти,
Тяжко бути в окові —
Ліпше йому і не жити».[2]

Ще одним провідним козацьким звичаєм було відомщати за скривджених, вбитих та померлих, полонених... Цей звичай знайшов відображення у історичній пісні «Повішено в П'ятигорах козаченьків много»:

«Ей, котрі козаченьки будуть в світі жити,
Не забудьте козацької смерті відомстити!»[3]

Співзвучні з цими рядками рядки з пісні «Зажурилась Україна, бо нічим прожити»:

«Ой ти станеш з шабелькою,
А я з кулаками,
Ой щоб слава не пропала
Проміж козаками».[4]

Неабияке місце в козацькій звичаєвості займає звичай шанувати козаків. Найяскравіше він відобразився у історичній пісні «Темна хмара наступила, став дощик іти», у якій є такі рядки:

«Пішов багач, пішов дукач
І не оглядавсь. —
Десятому заказував,
Щоб не насміхавсь».[5]

Ця історична пісня відобразила часи соціального розшарування серед козацтва.

У козаків був звичай — зневажливо ставитися до ворога. Яскравий приклад маємо у пісні «По тім боці огні горять»:

«Іде ляшок улицею, шабельку стискає,
Навстріч його козак іде, шапки не здіймає.
Кинувсь ляшок до канчука, а козак до дрюка,
Із-за цього лиха-шпунти схватилися бунти».[6]

---

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 147.
[2] Там же. — С. 169.
[3] Там же. — С. 155.
[4] Там же. — С. 115.
[5] Там же. — С. 127.
[6] Там же. — С. 151.

Одним з провідних звичаїв козаків є звичай карати зрадників. Він знайшов відображення у історичній пісні «Ой був в Січі старий козак»:

«Так був покараний Сава Чалий,
Що перекинувся у панський табір.
Не схотів же той Сава
Козакам служити,
Відклонився до ляшеньків
В Польщу паном жити;
Та схотів же та той Сава
Слави залучити,
Став козаків-запорожців
По степах ловити».[1]

Дослідник народної словесності Філарет Колесса писав про історичні пісні, що в них «козак і кінь виступають як вірна пара товаришів: козак розмовляє з конем про свої нічліги та воєнні пригоди; умираючи на полі битви, козак посилає коня із звісткою до родини.

Улюбленою темою козацьких пісень є прощання козака з родиною, найчастіше з матір'ю та сестрами; на питання, коли він повернеться, відповідає, звичайно, алегорією (образовим висловленням думки) про сіяння піску на камені».[2]

Прикладом того, що кінь і козак — вірні товариші, є рядки з пісні «Годі, коню, в стайні спати»:

«Годі, коню, в стайні спати,
Пора ляхів налякати!»[3]

Козак завжди є нерозлучним з конем, вони всюди разом у бою і відпочинку:

«Сідлай, хлопку, сідлай, малий,
Сідлай коня вороного,
А під мене сідлай, хлопку,
Та старого гнідого!»[4]

Для козаків основне — здобувати славу, берегти святість прапорів:

«Гей, щоб наша червона китайка,
Гей, гей не злиняла,
Та щоб наша козацькая слава,
Гей гей не пропала!»[5]

---

[1] Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 94.
[2] Колесса Ф. Українська народна словесність. — Едмонтон, 1983. — С. 91.
[3] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 147.
[4] Там же. — С. 174.
[5] Розлилися круті бережечки. — С. 128.

Слід зазначити, що козаки обов'язково мали при собі певні речі, які фактично стали ознаками козаків: перш за все, це — шабля:

«Бери шаблю гостру, довгу
Та йди воювати».[1]

Ці рядки співзвучні з рядками з історичної пісні «Ой з-за гори високої»:

«Держи собі шабелечку
Та під опанчею!»[2]

Іншим козацьким атрибутом була люлька:

Люлька в зубах зашкварчала,
Шабля в ножнах забренчала —
Шабля різанину чує,
Люлька пожари віщує».[3]

Постійно зайнятий війною, постійно женучись за ворогом, постійно зазнаючи різних випадковостей, запорожець, звичайно, не міг, навіть, думати про мирне, родинне життя:

«Мені з жінкою не водиться,
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі знадобиться!»[4]

Люлька в козака служила не тільки знаряддям для куріння, а була предметом гордості та навіть символом козацької честі. То ж не даремно Микола Гоголь, змальовуючи козака-лицаря Тараса Бульбу, кульмінаційний момент свого оповідання завершує люлькою: «Стій! — випала люлька з тютюном; не хочу, щоб і люлька попала в руки вражим ляхам! І схилився старий отаман і почав шукати свою люльку з тютюном, свою нерозлучну товаришку на морі, на горах і долах, і вдома». Так сказав Тарас Бульба вириваючись з польського оточення, і через цю ж люльку потрапив до ворожого полону.

У своїй поемі «Гайдамаки» наш великий поет Тарас Шевченко, змальовуючи пожарище в Лисянці, подає такий образ:

...кругом засвітило:
Ото Гонта з Залізняком
Люльки закурили!
Страшно, страшно закурили!
І в пеклі не вміють отак курити...

---

[1] Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 115.
[2] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 131.
[3] Там же. — С. 148.
[4] Там же. — С. 147.

Наш сучасник І. Драч теж присвятив козацькій люльці свій поетичний твір «Балада про люльку», де також описує цей козацький атрибут.

Один з найкращих знавців старовини Дмитро Яворницький писав колись, що запорожці знали два види люльок: коротенькі люльки, що їх козаки називали «носогрійками» і люльки-«обчиські» чи інакше люльки товариські з чубуками в три аршини довжини. «Очиські» люльки вживалися запорожцями за часів спокою або на довгих стоянках, коли козаки могли спокійно собі лежати десь у вільному степу біля вогнища, розповідати цілі епопеї своїх пригод та розкурювати люльки з довжелезними чубуками. У походах козаки курили з носогрійок, бо ці люльки зручніші в дорозі і менше втрачають тютюну.

Про люльку згадується в народних приповідках: «Посідаймо на пеньки та закуримо люльки, щоб горілка пилась і вдома жінка не журилась!».

Козацькі звичаї посідають одне з чільних місць і у образно-смисловій системі українських народних дум. Найпершим з них, на нашу думку, слід назвати звичай к о з а к у в а т и, який не має аналогів у інших народів. «Вважатися парубком або «козаком» означало привселюдне визнання зрілості юнака, його повноцінність і високий статус. Мають рацію ті дослідники традиційної звичаєвості, які пов'язують посвяту в парубоцтво як своєрідні форми військових об'єднань та виховання майбутнього лицарства, що бере початок ще з княжих родоводів».[1]

Нестримне прагнення юнака козакувати яскраво постає в думі «Івась Удовиченко, Коновченко»:

«Хоч я, — каже, — буду, мати,
Козаків на хліб, на сіль затягати, —
Будуть мені козаки прозваніє прикладати,
Гречкосієм, полежаєм називати,
Не хочеться мені, мати,
По ріллі спотикати,
За плугом спини ламати,
Жовтого саф'яна каляти,
Червоного едемана пилом набивати, —
Хочеться, мати,
Піти на долину Черкень погуляти,
Звичаю козацького набрати,
Слави, рицарства дістати,
За віру християнську одностайно стати».[2]

[1] Сукартівський В. Наш національний феномен // Берегиня. — 1992. — № 1. — С. 9.

[2] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 98.

У цій думі ми спостерігаємо зіткнення двох звичаїв — громадського і родинного. З одного боку, Івась хоче виконати свій громадський обов'язок — козакувати, бути славним лицарем України, зазнати слави захисника Вітчизни, а з іншого боку, він нехтує звичаєм сина-одинака, та ще й вдовиченка — доглядати стару матір, бути їй опорою, годувальником. Прагнення козакувати перемагає над синівським обов'язком, штовхає на порушення звичаєвих традицій, тому він вирушає козакувати потайки, без материнського благословіння, пішим-піхотинцем, бо мати не згодилася спродати останнє, щоб купити йому коня:

«Він саблю булатную у руки бере,
Пищаль семип'ядную на плече кладе,
За військом пішком іде...»[1]

Як бачимо, у козаків був звичай: хто прагне козакувати, той повинен сам себе забезпечити одягом, зброєю, конем.

Козаки були озброєні шаблями і списами, а також вогнепальною зброєю — мушкетами, пістолями, самопалами, рушницями. Запорожців називали «рушничним військом». Крім того, у козаків були також келепи — «бойові молотки, якірці та рогульки, що застосовувалися проти ворожої кінноти. Відомо, що вони використовували запалювальні ракети ще на початку XVI ст. Зброю та бойові припаси (порох, кулі) запорожці виробляли самі або ж захоплювали в бою. Окрім зброї і належної амуніції, кожен вояк повинен був мати сокиру, косу, лопату, шнури і таке інше, щоб насипати вали й будувати укріплення, а також зв'язувати вози в табір. У першій половині XVII ст. запорозьке козацтво піднялося до рівня кращих європейських армій, а своєю активною, наступальною ініціативною стратегією і маневреною тактикою перевершувало феодальні армії Європи, що послідовно додержувалися стратегії позиційної оборонної війни.[2]

Сила запорожців полягала не в кількості їх: її треба шукати в організації війська. Кожен статечний запорожець мав свого джуру. Після татарського наскоку на Україну в селах і в містах лишалися тисячі посиротілих дітей. Козаки, жаліючи бідолах, брали чимало хлопців із собою на Січ і віддавали в науку до курінних кабиць. Допомагаючи кухарям, діти-приймаки за кілька літ навчались запорозьких звичаїв, переслуховували від захожих кобзарів усі думи й пісні та ставали свідомими синами України та Війська Запорізького.[3]

---

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 99.

[2] Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. — К., Дніпро, 1991. — С. 12—13.

[3] Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. — Дніпропетровськ: Січ, 1991. — С. 72—75.

Не випадково у думі «Козак Голота» є такі рядки:

«А ще ж ти між козаками не бував,
Козацької каші не їдав
І козацьких звичаїв не знаєш».[1]

Вводити жінку в Січ, хоч би й рідну матір, заборонялося під загрозою смертної кари. Це зумовлювалося надзвичайно тяжкими й небезпечними умовами життя на Запоріжжі, де все було підпорядковано вимогам постійної війни.[2] Доводилося жити під вільним небом та ховатися від ворогів у печерах та очеретах. Там, де доводилось жити, не було місця жіноцтву, і через те в запорожців одразу склався звичай — не пускати жінок на Січ. Цей звичай із часом не тільки не викорінився — навіть поширився, а саме: щоб запорожці дбали лише про своє січове товариство, про «матір Січ» і про рідний край — «неньку Україну», а не про власний рід і сім'ю, — їм зовсім заборонялося мати жінок і взагалі єднатися з жіноцтвом. Так що коли до січовиків хотів пристати хтось із одружених козаків, то мусив мовчати про своє одруження і навіть забувати про сім'ю.[3] В одній з козацьких пісень є фраза, яка стала крилатою і фактично окреслювала сутність козацького життя:

Ой Січ — мати,
Ой Січ — мати,
А Великий Луг — батько;
Гей, що в Лузі заробити,
Та у Січі пропити!

Запорозькі звичаї, як твердить А. Кащенко, не вимагали ні від кого з товариства залишатися січовиком назавжди. Навпаки, кожен козак повсякчас міг вільно покинути Зопорожжя так, як він і прийшов сюди, із того дня йому вільно було і взяти шлюб. Не заборонялося запорожцям після того, як вони випишуться з куреня, побратися з жінкою і сісти на господарство своїм зимівником десь у захищеному куточку того ж Запорожжя. Тільки й усього, що такий запорожець уже не мав права брати участь у військових радах. Проте за козацьким звичаєм це годилося робити тільки підстаркуватим запорожцям або покаліченим, які не здатні були до бою, одружуватися ж замолоду вважали ганьбою для козака.[4]

---

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 36.
[2] Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. — С. 11.
[3] Кащенко А. Оповідання про славне військо Запорозьке низове. — С. 61—62.
[4] Там же. — С. 62.

У XVI та XVII століттях мало хто із козаків доживав до старості — всі гинули в боях або під час походів; коли ж кого минала ворожа куля чи шабля, то такий козак, відчувши свою неміч, несподівано зникав із Січі невідомо куди. Здебільшого похилі запорожці ховалися в захисні кутки запорозьких земель і десь у байраках, між дубами та скелями, довбали собі печери, викопували криниці й жили там, плекаючи бджіл та рятуючи свої душі в постах та молитвах.

В Україні було цілком природним, що молодий хлопець повинен козакувати, виконувати перш за все обов'язки мужа-воїна, а потім вже продовжувача роду.

Власністю запорожця були тільки кінь, зброя, одяг і гроші, а згодом тільки запорозька старшина стала заводити свої маєтки.[1]

У думі «Про Сулиму, Павлюка ще й Яцька Остряницю» досить зневажливо оцінюється козацька старшина, що своїми зловживаннями та підступними діями поглиблювала соціальне розшарування серед козацтва:

«То не хмари з буйним вітром
З Дніпра налягають —
То Павлюк та Остряниця
Ляхів обступають.
Силу ж панів перебила
Голота бурлацька,
Та не хтіла в одно стати
Старшина козацька.
Звеселився пан Потоцький
Про таку нагоду,
Під Кумейками в неділю
Напав на голоту.
Ой, превражі пани-ляхи,
Що ж ви наробили?
Скільки ж бідних запорожців
Ви з світу згубили».[2]

З глибоким сумом у душі говориться, що через дуків-сріблянників та ляхів стало нестерпно жити на Україні:

«Зажурились запорожці,
Що нема їм волі
Ні на Дніпрі,
Ні на Росі,
Ні в чистому полі».[3]

---

[1] Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. — С. 64.
[2] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 73.
[3] Там же. — С. 72.

Для бідного одинокого запорожця, що часто тинявся безлюдними місцями, не маючи можливості протягом багатьох днів промовити до когось слівце, справжньою подругою, вірною дружиною, котрій він ввіряв свої думки, котрою проганяв свою тугу, була кобза:

«Струни мої золотії,
Заграйте мені стиха,
Нехай козак нетяжище
Позабуде лихо».

Якою дорогою була кобза запорізькому козакові, видно з думи, де запорожець, умираючи, один у дикому степу від «безвихіддя і безхліббя» у найостанніші хвилини свого життя звертається до кобзи, називаючи її «дружиною вірною, бандурою мальованою» і в страшному горі запитує її:

«А де ж мені тебе діти?
А чи у чистому полі спалити?
І попілець по вітру пустити?
А чи на могилі положити?
А будуть буйні вітри по степу пролітати,
Твої струни зачіпати
І жалісно вигравати.
І будуть козаки подорожні проїжджати,
І твій голос зачувати,
І до могили будуть привертати...»[1]

Культ героїзму й лицарства, що був властивий українцям, викликав захоплення у багатьох чужинців. Як ми знаємо, козаки практично не здавалися в полон ворогові, воювали до останнього подиху життя.[2]

Як зазначає А. Кащенко у книзі «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове»: «Великі бої запорожці розпочинали не враз. Щоб краще розгледіти ворожий стан, вони висилали охочих товаришів на герць, а ті викликали богатирів битися один на один. Роздратовані вороги здебільшого люто кидалися на козацький табір, а тут їх зустрічали такою «залізною квасолею» (тобто кулями), що все поле навкруги вкривав ворог трупом. За козацькими звичаями смерть на ліжку вважалася ганьбою, навіть божою карою за гріхи, і через те в бойовищі запорожець не уникав смерті, а йшов їй назустріч».[3]

---

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 72.

[2] Див.: Скуратівський В. Наш національний феномен // Берегиня. — 1992. — № 1. — С. 8.

[3] Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке... — С. 71.

У думах «неписана історія українського народу, героїчні й трагічні її сторінки, причому не переказані з літописною безпристрасністю, а виспівані емоційно, піднесено, схвалюючи «козацькі звичаї» безкорисливих і мужніх Голоти, Нетяги та інших героїв, які самі «ні города, ні села не займають», але нападники дають нищівну відсіч, бо так велить справедливість:

Нетяга каже:
Татарине старий,
Не буду я злий такий на тебе,
Як ти на мене.
Як ти мене хотів брати,
До Килії мя проводити,
Хотів червонії за мене шликами брати.
А тепер, татарине, жарту козацького не знаєш.
Та із коня ся валяєш,
Нічому ся не спротивляєш...»[1]

Аналогічні рядки є і у думі «Козак Голота». З блискучою художньою довершеністю розкривається тут образ захисника рідного краю, образ простого воїна, який «не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота». З яким прекрасним доброзичливим гумором описано одяг бідного козака, представника народу. І дарма, що на козакові всі «три семирязі лихії», а шапка-бирка «зверху дирка, травою пошита, вітром підбита», він не зазіхає на чужі багатства, він ні города, ні села, ні людей не займає.[2] Перш ніж вступити у двобій, козак Голота, за козацьким звичаєм, з'ясовує наміри чужоземця:

«То козак Голота добре козацький звичай знає, —
Ой на татарина скрива поглядає,
Каже: «Татарине, татарине!
На віщо ж ти важиш:
Чи на мою ясненьку зброю,
Чи на мого коня вороного,
Чи на мене, козака молодого?»[3]

Збірний образ козака Голоти, що «не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота», уособлює кращі риси захисника народу і показаний не описово, а в дії, у зіткненні з віроломним, жадібним і «на розум небагатим» татарином. Він завжди готовий дати гід-

[1] Шумада Н. С. Думи // Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. — К., 1989. — С. 119.
[2] Стельмах М. П. Вступне слово // Думи: історико-героїчний цикл. — К.: Дніпро, 1982. — С. 6.
[3] Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 50.

ну відсіч загарбникам. Козацький звичай вимагає бути хоробрим, мужнім, відважним, вправним у бою. У думі «Івась Удовиченко, Коновченко» в центрі уваги постає образ звичайного селянського парубка, який не може миритися з тим, що вороги напали на рідну землю, він добровільно йде до війська. Хоробрістю Івась не поступається бувалим воїнам. Полковник Филоненко так оцінює його бойову вправність:

«... ти, бачу, за плугом походжав,
Всі звичаї козацькії собирав».[1]

Життя запорізьких козаків зумовлювалося самим їхнім воїнським ладом: товариство вимагало від кожного козака добро суспільності ставити вище особистого добра; через це воєнну здобич козаки ділили між усіма членами товариства порівну, нерухоме майно козаків було власністю всього війська. Підтвердженням цьому є рядки з думи «Отаман Матяш старий»:

«Серебро і злото турецькеє од них забирали,
До города Січі швиденько поспішали,
В городі Січі безпечно себе мали,
Серебро і золото турецькеє между собою розділяли».[2]

Аналогічні рядки є і в думі «Іван Богуславець»:

«Серебро-злато, дорогую одежду забирали,
В городі Січі сокровіща турецькії розділяли...»[3]

Повернувшись із походу, запорожці ділили здобич; одібравши кожен свою частину, вони починали гуляти. Козаки наче квапилися розтринькати все те, що їм припало, ніби навмисне виставляли всім на очі своє нехтування грішми та всяким добром. У перші дні після походу на січовому базарі невгаваючи грали музики, горілка виставлялася повними кухвами і козаки вибивали гопака так, що курява підіймалася вище куренів. Гульня тривала кілька днів із ранку до пізньої ночі, доки стомлені запорожці не валилися на землю й засинали, хто де впав.[4] Підтвердженням цьому є рядки з думи «Козак нетяга»:

«Що маю здобичі
з військом козацьким пропивати».[5]

---

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К.: 1990. — С. 102.
[2] Там же. — С. 65.
[3] Народні думи. — К., 1986. — С. 43—44.
[4] Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке... — С. 72—75.
[5] Народні думи. — К., 1986. — С. 20.

Коли гультяї пропивали своє добро, січове життя починало наближатися до звичайного буденного. За спокійного часу на Січі пили мало й січове життя складалося по іншому.[1] А. Кащенко зазначав, що всякий козак усю здобич, окрім зброї, мав скласти докупи, і вже на Січі військова рада розподіляла те збіжжя. Звичайно, не менше, як половина її йшла на церкви й монастирі, і тільки решту розподіляли тут між товариством, однаково на всіх: і на тих, що були в поході, й на тих, що ходили на лови або доглядали Січ. Виняток становила лише ручна зброя — вона не ділилася, а залишалася власністю того, хто її здобув.[2] Підтвердженням цьому можуть бути рядки з думи «Самійло Кішка»:

«А срібло-злото — на три часті паювали:
Першу часть брали, на церкви накладали...
А другую часть поміж собою паювали;
А третюю часть брали,
Очеретами сідали,
Пили да гуляли».[3]

А ось як про це говориться у думі «Розмова Дніпра з Дунаєм»:

«У стародавній Січі очертою сідали,
Сребло і злато турецькеє на три часті паювали,
Мед і оковиту горілку подпивали».[4]

«Козацьким скарбом», як зазначається в думі «Самійло Кішка», будували церкви:

«...святого Межигорського спаса,
...Трахтемирівський монастир,
...святу Січову покрову...»[5]

Одним з козацьких звичаїв було питати того, хто хотів служити у Війську Запорізькому:

«— А в бога віруєш?
— Вірую, — відповідав гість.
— Перехрестись!»

Коли той хрестився, то це було певним доказом, що він хрещений, і його брали в Січ. Те, хто він, навіть якої нації, нікого не цікавило. Розмова по-українському вважалася ознакою рідного народу, а до того, якого ти походження чи з якого громадсько-

[1] Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке... — С. 72—75.
[2] Там же. — С. 65.
[3] Українські народні думи та історичні пісні. К., 1990. — С. 56.
[4] Народні думи. — К., 1986. — С. 90.
[5] Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 61.

то стану, ставилися байдуже, бо на Запоріжжі всі були однакові й рівні.[1] Причому віра християнська у запорізьких козаків ототожнювалася з рідним народом, батьківщиною. Яскравим прикладом можуть бути рядки з думи «Самійло Кішка»:

«Бодай же ти того не діждав,
Щоб я віру християнську під нозі топтав!
Хоч буду до смерті біду да неволю приймати,
А буду в землі козацькій голову християнську покладати».[2]

А в думі «Невольницький плач» козаки-невольники, звертаючись до бога, просять його визволити їх:

«З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурманської...
У мир хрещений...
В городи християнські!»[3]

Вітчизняний фольклорист С. Мишанич у статті-передмові «Українські народні думи» зазначає, що ми можемо спостерігати «неоднозначне трактування у думах взаємин колективу і ватажка. Якщо в думі «Отаман Матяш старий» показано дії героя як зразок для наслідування, то в думі «Вдова Івана Сірка та Сірченки» цей момент переданий інакше: тут дещо безпечний ватажок гине, а козацьке товариство виявляється досвідченішим і розбиває ворога».[4] У думі «Отаман Матяш старий» виразно постає козацький звичай: отаман повинен піклуватися про своїх козаків, передавати їм свій досвід, научати:

Козаки, панове-молодці!
Не безпечно ви майте,
Козацьких коней із припона не пускайте,
Сідла козацькії під голови покладайте,
Бо се долина Кайнарська,
Недалече тут земля татарська».[5]

Отаман повинен був шанувати козацьке товариство. І як зазначає А. Кащенко, «у зносинах із сусідніми державами та їхніми урядовцями кошовий не смів нічого вирішувати без згоди всього товариства, коли ж траплялося, що якийсь кошовий на щось таке зважився, не спитавши волі ради, то запорожці зараз же били в клепало, сходились на січовий майдан і всією громадою судили

[1] Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке... — С. 62.
[2] Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 55.
[3] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 43.
[4] Народні думи. — К., 1986. — С. 12.
[5] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 65.

його за те, що порушив «козацькі звичаї». Якщо той не міг виправдатися, то скидали такого кошового з посади, а у надзвичайно важливих випадках то й карали смертю».[1]

Крім того у думі «Олексій Попович» акцентується на тому, що козацький ватажок повинен бути зразком для простих козаків:

«Ей, Олексію Поповичу,
Славний лицарю і писарю!
Ти ж святе письмо
То тричі на день читаєш
І нас, простих козаків,
На все добре научаєш;
Про що ж ти од нас
Гріхів більше маєш?»[2]

У народній уяві козацький ватажок повинен бути вірним ідеалам свого народу, виявляти товариську вірність та бути готовим на самопожертву за будь-яких умов. Таким чином, відвертим змальовано Олесія Поповича — персонажа з вищезгаданої думи, який вчинивши гріх, кається перед усім товариством і виявляє готовність принести себе в жертву заради спасіння козацького війська:

«Тільки озветься
Олексій Попович,
Гетьман-запорожець.
«Ей, козаки, панове-молодці!
Добре ви чиніте,
Самого мене, Олексія Поповича возьміте,
До моєї шиї камінь біленький прив'яжіте,
Очі мої козацькі-молодецькі
Червоною китайкою затміте,
У Чорне море
Самого мене спустіте.
То нехай я буду
Своєю головою
Чорне море дарувати,
Ніж я маю
Много війська безневинно
На Чорнім морі погубити,
Ніж я маю много душ,
Вір християнських,
По Чорному морі потопити!»[3]

[1] Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке... — С. 73.
[2] Народні думи. — К., 1986. — С. 61.
[3] Там же. — С. 61.

Надзвичайно зворушливо в думах оспівано звичай побратимства та бойового братства. З цього приводу А. Кащенко зазначає: Запорожців не лякала небезпека морських походів, бо вони прагнули визволити з неволі своїх ближніх, у всякого ж запорожця був за морем у неволі або брат, або батько, або сестра, або миланаречена, або щирий товариш-побратим, і кожен козак-запорожець охоче нехтував небезпекою і навіть оддавав своє життя за волю родичів і побратимів. Побратимство у них перебувало у великій шані. Багато випадків, коли одшукавши свого побратима в неволі й не маючи коштів, щоб його викупити, віддавався сам на каторгу тим, аби турок випустив його побратима на волю. Кожен господар на це згоджувався, бо йому корисніше було мати свіжого, дужого чоловіка замість кволого, знесиленого невольницьким життям та працею. Бувало й так, що визволений побратим, поживши кілька років на Січі, знову вертався в неволю, щоб заступити на каторзі свого вірного товариша. На знак побратимства запорожці мінялися хрестами з тіла, а далі в них усе було спільне: вони дарували один одному коней, зброю та інші речі. В походах побратими, бувало, не з'їдять один без одного шматка хліба, в боях же вони билися поруч і рятували один одного від смерті або захищали своїм тілом. Побратимство надавало запорожцям великої сили. Воно було однією із таємних причин їхньої непереможності й того, що ворог рідко захоплював січовика в бранці. Коли траплялося, що когось із побратимів хтось кривдив чи ображав, то другий же зараз заступався за нього, якщо ж побратима зрадливо вбивали, то його названий брат, лишившись живим, ставав за нього месником.[1]

Прекрасним прикладом бойового братства є отаман Матяш, який визволяє з полону своїх побратимів бойових козаків-небувальців:

«Отаман Матяш старенький на доброго коня сідає,
Шість тисяч турок-яничар побіждає,
Православців-небувальців із полону одбиває...»[2]

А от у думі «Втеча трьох братів із города Азова»[3] показано, що рідні брати, порушуючи козацький звичай, залишають без допомоги меншого брата «пішого-піхотинця», хоча могли б підвезти «у християнські города» і не залишити напризволяще.

З цього приводу фольклорист О. Дей писав: «Багато віків вірними оборонцями вітчизни були козаки, і героїчну біографію козацтва теж виспівував народ у своїх піснях та думах. З широким

[1] Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке... — С. 71—72.
[2] Народні думи. — К., 1986. — С. 26.
[3] Там же. — С. 68.

епічним розмахом змальовано в них козацькі походи в Крим і Туреччину, вірне побратимство, яке допомогло долати і бурю на Чорнім морі, і турецьку сторожу на кораблях, і тернисті степові шляхи. Лірично й задушевно оспівано в цих поезіях проводжання козака в бій, прощання з родиною, смерть на полі бою».[1] Так зокрема в думі «Федор безродний, бездольний» показано звичай обдаровувати побратимів, коли козак відчуває, що його смертельно поранено:

«Гей, джуро Яремо!
Дарую я тобі по смерті своєї
Коня вороного,
Ей, а другого білогривого
І тягеля червонії,
Од піл до коміра золотом гаптовані,
І шаблю булатную
Пищаль семип'ядную!
Ой да добре ж ти дбай».[2]

У цій же думі знайшли відображення і звичай повчання небувалих козаків, зокрема джури, а також звичай шанувати козацьких ватажків і рядове козацтво:

«Ой добре ж ти дбай,
Да на коня сідай,
Да їдь понад лугом — Базалугом,
Та понад Дніпром — Славутою!
То як ушкала гудуть,
Ей, то ти схоронися,
А як лебеді ячать —
Е, то ти озовися,
А як козаки йдуть Дніпром-Славутою —
Ой то ти об'явися.
Да шличок на копію іскладай,
Ой да сам низенько укланяй
Наперед господу богу
І батькові кошовому
Отаману військовому
І всьому товариству кревному, сердечному».[3]

А далі в думі показано слухняність джури і сам звичай вшанування кошового отамана.

---

[1] Дей О. Наша пісня, наша дума // Розлилися круті бережечки. — С. 14.
[2] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 37.
[3] Там же. — С. 38.

У думі ж «Івась Удовиченко, Коновченко» у зіставленні подається образ козака-небувальця. Перед першим боєм Івась свято дотримується козацьких звичаїв:

«Тільки Івась Удовиченко серця козацького не внімає,
Коня на поводі веде,
Шличок під рукою несе,
У намет вступає,
Пану Филоненку,
Корсунському полковнику,
Чолом дає,
На здоров'я питає:
«Пане Филоненку,
Корсунський полковнику,
Батьку козацький!
Благослови ти мене на долину Черкень погуляти,
Слави війську, рицарства дістати,
За віру християнську одностайно стати».[1]
Поміждо військом повертає,
Яко би ясний сокіл літає;
Старого козака повстрічає,
За рідного батька поважає,
Молодого повстрічає,
За рідного брата почитає».[2]

Цими рядками народ в основних рисах окреслив образ ідеального козака — оборонця рідної батьківщини. Зовсім іншим постає Івась Удовиченко в думі після першого успішного поєдинку з ворогом. Успіх п'янить його, він не зважає на заборону кошового отамана і відзначає перемогу вживанням оковитої. Цим він порушує козацький звичай не пити у поході, а далі, упившись, він втрачає контроль над собою і зневажає цілий ряд інших козацьких звичаїв: шанувати старших, поважати рядових козаків, дослухатися до порад:

«Поміждо військом проїжджає,
Старого козака повстрічає,
Гордим словом зневажає,
Молодого повстрічає,
Опрощення не приймає,
Стременем о грудь поторкає...
То бог йому не поміг:
За табір виїжджав,

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 100.
[2] Там же. — С. 101.

То бусурмани чи язика піймали,
Чи напилого чоловіка пізнали.
За табір чверть милі одбавляли,
Молодого Коновченка постріляли».[1]

Слід зазначити, що в думах «Івась Удовиченко, Коновченко» та «Отаман Матяш Старий» акцентується увага на тому, що ті, хто не дослухаються до порад старших обов'язково потрапляють у скрутне становище, біду, як козаки-бравославці, або ж навіть гинуть, як це трапилось з Івасем Удовиченком. Увесь зміст цих дум закликає дотримуватись звичаєвості, повчає поважати народні звичаї.

Козацький звичай шанувати гетьмана показано у думі «Про Хмельницького Богдана смерть, про Єврася Хмельниченка і Павла Тетеренка»:

«Тоді ж то козаки добре дбали,
До города Суботова прибували,
Хмельницького стрічали
Штихи у суходіл стромляли і,
Шлики із себе скидали,
Хмельницькому низький поклон послали».[2]

У думі «Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер» показано соціальне розшарування в козацтві, а також те, що багаті козаки-дуки, яких народ за їх зневагу до трудящих та простих козаків називає «ляхами», не дотримуються вже козацьких звичаїв і не шанують захисників землі рідної козаків-нетяг:

«Іще ж бідного козака-нетяги не вітають
Ні медом шклянкою,
Ні горілки чаркою».[3]

За неповагу до простого козацтва, за зневажання козацьких звичаїв «дуків-сребраників» карають:

«Ей, козаки, — каже, — діти, друзі, молодці!
Прошу я вас, добре дбайте,
Сих дуків-сребраників за лоб, наче волів,
Із-за стола виводжайте,
Перед окнами покладайте
У три березини потягайте!»[4]

---

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 102.
[2] Там же. — С. 86—87.
[3] Там же. — С. 67.
[4] Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 75.

Давнім військовим козацьким звичаєм є зберігати своє знамено. Свято дотримується цього звичаю Самійло Кішка, який, «хоч тридцять літ у неволі», зберіг хорогви козацькі, і, як тільки звільнився з неволі, дістав їх і уклонився їм:

«Червонії, хрещатії давнії хорогви із кишені виймав,
Розпустив, до води похилив,
Сам низенько уклонив...»[1]

Для козаків характерним був звичай настороженого ставлення до ворогів, бути завжди готовим дати гідну відсіч. Це прекрасно подається у думі «Козак Голота»:

«То козак Голота добре козацький звичай знає, —
Ой на татарина скрива, як вовк, поглядає».[2]

Слід зазначити, що Борис Кирдан — дослідник героїчного епосу українського народу зазначав, що зрадник, запроданець, за народною мораллю, був гірший за ворога-чужинця.[3] С. Мишанич з цього приводу пише, що у народних думах гостро і безкомпромісно засуджує «ренегатів» — людей, що силою обставин та заради особистої вигоди ставали на бік ворога, порушуючи освячені віками норми моралі, суспільного життя.[4]

Яскравим прикладом можуть бути рядки з думи «Самійло Кішка»:

«Четвертий — Лях Бутурлак,
Ключник галерський,
Сотник переяславський,
Недовірок християнський,
Що був тридцять літ у неволі,
Двадцять штири як став по волі,
Потурчився, побусурманився
Для панства великого
Для лакомства нещасного!..»[5]

Зрадництво завдавало особливої шкоди. Безіменні автори хочуть довести, що це є громадський злочин і моральне падіння, носії яких повинні зазнати справедливого й обов'язкового покаран-

---

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 55.
[2] Там же. — С. 36.
[3] Кирдан Б. З духовної скарбниці народу // Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 8.
[4] Мишанич С. Українські народні думи // Народні думи. — К., 1986. — С. 10.
[5] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 48.

ня.[1] Саме тому у думі «Маруся Богуславка» звучать прокльони на адресу дівки-бранки, яка «потурчилась, побусурманилась для роскоші турецької, для лакомства нещасного»:

«Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали...»[2]

Але все ж дівка-бранка проявляє милосердя до бідних невольників, вона, жертвуючи собою, визволяє їх з неволі «на тихі води, на ясні зорі».

Сцена смерті одинокого козака в степу на чужині набуває глибокого поетичного втілення в думах «Три брати Самарські», «Смерть козака на Кодині-долині», «Смерть Федора безродного» та ін. Всі вони, як і історичні пісні відповідного циклу, не мають розгорнутого сюжету, а відтворюють епізод після бою, який передає співчуття народу до своїх синів, що гинуть на чужині. Така всенародна печаль виявляється вже на початку:

«...усі поля самарські пажарами погоріли,
Тільки не горіло два терни дрібненьких,
Два байраки зелененьких,
Бо там подлі них лежало три брати рідненькі:
То они пострільяні,
Порубані,
На рани смертельні знемагали...»[3]

У зв'язку з цим велика увага в думах приділяється опису поховання воїна-визволителя за козацьким звичаєм:

«Штири тисячі тіло козацьке знаходили,
У червоную китайку вложили...
Тоді козаки саблями да наділками суходіл копали,
Шапками та приполами персть носили,
Високу могилу висипали,
Славу козацькую учинили,
У головоньках червоний прапор постановили,
Із семип'ядних пищалей продзвонили...»[4]

Аналогічний опис козацького звичаю поховання подається у думах «Про Хмельницького Богдана смерть, про Єврася Хмельниченка і Павла Тетеренка», «Федор безродний, бездольний», «Смерть козака на Кодині-долині» та «Смерть Федора безродно-

[1] Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. — К.: Дніпро, 1991. — С. 229—230.
[2] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 46.
[3] Народні думи. — К., 1986. — С. 10—11.
[4] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 103.

го». Крім того у думах згадується і поминальний козацький звичай:

«А тим його поминали
Що в себе мали —
Цвіленькими військовими сухарями».[1]

У думах та історичних піснях набирає великої ваги мотив уславлення воїна-козака.[2] Прикладом можуть бути рядки з дум «Козак Голота» та «Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер»:

«Слава не вмре, не поляже
Од нині до віка!
Даруй, боже, на многі літа».[2]

або:

«Тогді-то Фесько Ганжа Андибер,
Гетьман зопорозький,
Хоча помер,
Дак слава його козацька
Не вмре, не поляже!»[2]

Історичних діячів, які боролися за соціальну справедливість, за незалежність своєї країни, народ наділяє найкращими людськими рисами. В народній уяві вони не вмирають після смерті, а живуть і житимуть у пам'яті нових поколінь. Цей мотив є основним мотивом в українському епосі:

«Полягла козацька молодецька голова,
Як од вітру на степу трава:
Слава не вмре, не поляже,
Лицарство козацьке всякому розкаже».[3]

Розгорнуте славословіє подано у думі «Самійло Кішка»:

«Полягла Самійла Кішки голова
В Києві-Каневі монастирі...
Слава не вмре, не поляже!
Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж рицарями,
Поміж добрими молодцями!
Утверди, боже, люду царського,
Народу християнського,

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 39.
[2] Там же. — С. 37, 69.
[3] Думи: історико-героїчний цикл. — К., 1982. — С. 8.

Війська запорозького, Донського,
З усією черню дніпровою,
Низовою,
На многія літа,
До кінця віка!»[1]

На основі дослідження текстів українських народних дум та історичних пісень ми побачили, що вони зафіксували і зберегли цілий ряд козацьких звичаїв:

1) звичай козакувати;
2) звичай бути відданим рідній землі;
3) звичай добувати собі зброю і коня;
4) звичай козаків жити на волі;
5) звичай відмежуватися від родини;
6) звичай не обтяжуватися майном;
7) звичай насипати землі в чоботи;
8) звичай мати при собі козацькі атрибути;
9) звичай не допускати жінок на Січ;
10) звичай повчати і передавати звичаєве право;
11) звичай не нападати першими, а боронитися;
12) звичай ділити здобич;
13) звичай дослухатися до старших та ватажків;
14) звичай шанувати козаків та ватажків;
15) звичай мати ватажка за взірець;
16) звичай отамана радитися з товариством;
17) звичай бойового братства, побратимства;
18) звичай захищати, помщатися;
19) звичай сповідатися товариству;
20) звичай жертовності заради товариства;
21) звичай рятувати, виручати з біди;
22) звичай обдаровувати джур, побратимів;
23) звичай ставитися до коня, як до товариша;
24) звичай не пити в поході;
25) звичай берегти і шанувати бойові знамена;
26) звичай здобувати славу у походах;
27) звичай відзначати перемогу;
28) звичай не йняти віри ворогам;
29) звичай зневажати ворогів і карати зрадників;
30) козацький поминальний звичай;
31) поховання за козацьким звичаєм;
32) звичай уславлення героїв.

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 56—57.

На основі проведеної роботи ми побачили, що в історичних піснях козацька звичаєвість відбилася значно менше, ніж у думах.

Герої дум та історичних пісень завжди були носіями моральності, виразником загальнонародних інтересів і сподівань. Вони всім корінням своїм міцно зв'язані з рідною землею. Незважаючи на багатолітні страждання в неволі, вони не забувають ані мови своєї, ані звичаїв, не втрачають надії на повернення

на тихі води,
на ясні зорі,
у край веселий,
у мир хрещений,
в города християнські.[1]

Лише один цей поетичний образ рідної землі може дуже багато сказати про характер душі української. На любові до своєї дідизни, на любові до своєї батьківщини, на любові до тихих вод і ясних зір і на відразі до всякого гніту та поневолення трималася і тримається волелюбна душа нашого народу. Слушно з цього приводу зауважив сучасний вітчизняний фольклорист С. Мишанич: «Думи про козака Голоту і про Марусю Богуславку споріднені тим, що героїчний пафос у них зливається з патріотизмом, незламність духу героїв підтримується глибоким відчуттям батьківщини, уособленої в образах «ясних зір», «тихих вод», «краю веселого».[2]

У думі «Коваленко» її головний персонаж з болем у серці згадує Батьківщину і він воліє будь-що повернутися у рідний край, «по степу гуляти», або ладний загинути:

«Ой не згадуй, не згадуй, —
Крикнув Коваленко, —
Бо як про Україну почую,
То болить серденько!
Волів би я, щоб нас четвертували
Або щоб завтра по степу гуляли».[3]

Всі ці приклади є яскравим показником того, що одним з провідних громадських звичаїв українського народу є приклоніння перед батьківщиною, рідним краєм, і якою б звабливою не була чужина, туга за рідним краєм охоплює все єство українця. Дуже виразною в цьому плані є дума «Теща в полоні у зятя». З великим драматизмом змальовано в ній сцену зустрічі матері з по-

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 8.
[2] Мишанич С. Українські народні думи // Народні думи. — К., 1986. — С. 11.
[3] Народні думи. — К., 1986. — С. 50.

турченою дочкою. Рада такій негаданій зустрічі, дочка вмовляє матір:

«Мати моя, мила мати!
Скидай з себе тії лати,
Возьми дорогії шати,
Будеш з нами панувати».

Та жодні страждання не страшні так матері, як потурчення, побусурманення:

«Ліпше мої вбогі лати,
Ніж дорогії твої шати;
Я не хочу панувати,
Піду в свій край загибати».[1]

Надзвичайно співчутливо оспівано в думах людей, які відірвані від рідного краю, які втратили волю і тужать за рідною країною. Ці думи в більшості своїй нагадують голосіння. Підтвердженням цьому є назва і зміст думи «Невольницький плач»:

«Ой у святу ж то було неділю —
Не сизі орли заклекотали,
Як то бідні безщасні невольники
У тяжкій неволі заплакали.
На коліна упадали,
Угору руки підіймали...
...Визволь, господи, всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурменської...
На святоруський берег...»[2]

Чужина за народним звичаєм навіть для вільної людини сприймалася вороже. Людина на чужині була беззахисною, тому співчутливо і повчально звучать рядки з думи «Буря на Чорному морі»:

«Тільки недобре було, отець і мати,
Чужому чужениці на Чорному морі потопати:
Йому прощенія ні од кого прийняти
І на чужині порятунку дати!»[3]

Образ рідної батьківщини нерідко в думах уособлюється, конкретизується образами батька-матері, або родини. В думі «Сестра і брат» вжито суцвіття образних, емоційно насичених порівнянь,

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 8—9.
[2] Там же. — С. 42—43.
[3] Народні думи. — К., 1986. — С. 66.

які надзвичайно виразно окреслюють стан самотньої людини на чужині:

«Як птиці пернатій в чистім полі без дерева ночувати,
Як тяжко та важко живій рибі без води проживати,
Як тяжко та важко білий камінь з сирої землі проти себе ізняти —
Ой так тяжко та важко на чужій чужині без кревної родини помирати!»[1]

В думах знайшов відображення також і звичай проклинати чужину, яка несе горе, розлуки, втрати:

«Ти земле турецька, віра бусурменська,
Ти розлуко християнська!
Не одного розлучила ти мужа з жоною,
Брата з сестрою,
Діток маленьких з отцем і маткою!
Хто у тобі срібло-золото заробляє,
В чужі землі несе, п'є-гуляє,
У турецькій землі од радості собі не має».[2]

З цими рядками співзвучні рядки з думи «Двох братів невольників пісня», в якій теж проклинається і земля турецька, проклята бусурманська, і війна, що розлучила «з отцем і матір'ю».[3]

Статевовікова диференціація мала важливе значення в субординації взаємовідносин селянського середовища, визначала місце кожного в розподілі праці, його громадські права і обов'язки, регулювала норми поведінки у повсякденному побуті і на дозвіллі.[4] З цим пов'язаний ще один звичай на Україні: слухатися і поважати старших. Будь це старший брат, батько-матір чи бувала людина. Цей звичай знайшов відображення у думі «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі». В ній показано, що середульший брат не міг ослухатися старшого, звертався до нього з пошаною, лагідно, закликав до милосердя, не мав права протистояти його сваволі:

«До старшого брата словами промовляти:
«Братику мій старший, ріднесенький,
Як соколе яснесенький!»[5]

А ось в іншому варіанті думи є такі слова:

«Середульший брат добре дбай,

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 96.
[2] Там же. — С. 43.
[3] Там же. — С. 44.
[4] Див.: Курочкін О. В. Громадський побут і звичаєвість // Культура і побут населення України. — К., 1991. — С. 126.
[5] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 59.

До найстаршого брата словами промовляє:
«Брате мій рідненький,
Як соколе ясненький!
Станьмо ми, брате, надождімо,
Свої козацькії-молодецькії коні припинімо,
Брата свого найменшого,
Пішого-піхотинця, надождімо...»[1]

У думі «Отаман Матяш старий»[2] виразно акцентується увага на тому, як молоді козаки-небувальці ослухалися порад старшого козака і через те попали у неволю. Ця дума є своєрідним закликом слухатися старших, поважати їх, цінувати їх досвід і ніколи не проявляти зухвалість, молодецтво, недбалість.

У думі «Бідна вдова і три сини» засуджується зверхнє ставлення синів до матері, зневажання. За народним звичаєм вони повинні матір шанувати і до смерті догодувати, а сини виступають порушниками народного звичаю:

«А в святую неділеньку рано-пораненьку
Не в усі дзвони дзвонять,
А то сини свою неньку,
Свою стареньку,
Із подвір'я гонять».[3]

У думі є рядки, які передають громадську думку щодо звичаєпорушників:

«Ой то гості-панове пили-гуляли
І за двір виїжджали
І удовиченьків висміяли,
Що, мабуть, у їх хліба-солі не стало,
Що вони неньку,
Удову стареньку,
Із свого подвір'я ізослали».[4]

Контрастним по відношенню до образів синів є образ «молодого челядина». Цим образом народна дума ніби повчає, як треба ставитися до матері, до літніх людей взагалі:

«Бідну вдову до себе зазиває:
«Ой іди ж ти, вдове,
До мене проживати,

[1] Народні думи. — К., 1986. — С. 68.
[2] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 65.
[3] Там же. — С. 106.
[4] Там же. — С. 108.

Не будеш мені сіней, хати вимітати,
Тільки будеш дітей доглядати
І мені, молодому челядині, порядок давати,
Буду тебе за рідну неньку почитати
І до смерті годувати,
І до жизні доглядати,
І повік свій будеш у мене проживати!»[1]

За народним звичаєм вважалося великим гріхом, коли хто кривдив співвітчизників, за це людина могла бути покарана всевишнім:

«А ще з города вибігав —
Триста душ дітей маленьких
Конем своїм добрим розбивав,
Кров християнську
Безвинно проливав».[2]

Засудження людських проступків — нешанування громади виразно постає у думах «Буря на Чорному морі» і «Олексій Попович»:

«Да по вулицях кіньми вигравали,
Да проти себе нікого не стрічали,
Діток малих кіньми розбивали.
Кров християнську на сиру землю проливали.
Близькому сусіді хліба і солі ізбавляли...»[3]
А ще мимо царської громади пробігав,
За своєю гордощю шляпи не здіймав,
На день добрий не давав...
Либонь мене, козаки, панове-молодці,
Найбільше той гріх спіткав.[4]

Одним з громадських звичаїв вважалось шанування церкви, а порушники цього звичаю чинили гріх:

«То же ми собі превелику гордость мали:
Проти божих церков їжджали,
Шличків із голов не здіймали,
На своє місце хреста не клали,
Милосердного творця на поміч не призивали».[5]

З цими рядками співзвучні рядки з думи «Олексій Попович»:

«А ще мимо сорока церков пробігав,

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 107.
[2] Народні думи. — К., 1986. — С. 62.
[3] Там же. — С. 65.
[4] Там же. — С. 62.
[5] Там же. — С. 65.

Шляпи не здіймав.
І на себе хреста не покладав,
І отцевої-матчиної
Молитви не споминав...
Либонь мене, козаки, панове-молодці,
Найбільше той гріх спіткав».[1]

Крім того на Україні був звичай каятися в гріхах перед громадою, і щире каяття рятувало людину від загибелі або зменшувало її провину:

«Ей, козаки, панове-молодці,
Добре ви дбайте,
Гріхів не тайте!
Ісповідайтесь ви
Милосердному богу,
Чорному морю,
Отаману кошовому,
Хто на собі гріхи має!»[2]

«Як став Олексій Попович
Гріхи богу повідати,
То зараз стала злосупротивна
Хвилечна хвиля
На Чорнім морі притихати:
Притихала і впадала,
Мов на Чорнім морі не бувала,
Усіх козаків до острова
Живцем прибивала».[3]

Дума «Буря на Чорному морі» у поетичній формі подає навчання звичаям та основам народної етики, закликає дотримуватись традицій, шанувати їх:

«Ей, коли б то нас, браття, могла
Отцева і матчина молитва відсіля визволяти,
То нехай же б ми могли вже знати
Як отцеву і матчину молитву штити-поважати,
І старшого брата за рідного батька мати,
Сестру штити-поважати,
Близького сусіду у себе за рідного брата мати».[4]

---

[1] Народні думи. — К., 1986. — С. 62.
[2] Там же. — С. 60.
[3] Там же. — С. 63.
[4] Там же. — С. 65.

Аналогічні рядки є і в думі «Олексій Попович».

Народний звичай вимагав, щоб люди шанували один одного, «отцеву й матчину молитву шанувати й поважати», «отця й матір» почитати, «брата старшого за рідного отця в себе мати», «близьких сусідів хлібом-сіллю наділяти», «чужих маленьких діток на вулиці стрічати, шапку здіймати, низький поклон оддавати».[1]

У думі «Хмельницький і Барабаш» подано звичай вітання господині:

«У сінечки ввійшов —
Із себе шличок ізнімав,
А в світлиці ввійшов —
Низесенький поклон послав».[2]

У думі «Проводи козака до війська» є епізод, у якому постає народний звичай вітання та вшанування:

«На святую неділю люди з церкви йдуть,
Як бджоли гудуть,
Плече об плече торкаються,
Род з родом,
Брат із братом,
Сват із сватом
На здоров'є питаються...»[3]

Подібні рядки є і в думі «Сестра і брат», але в ній сильні ще й мотиви соціальної нерівності, що теж позначилось на звичаї вітання, коли бідного та сироту наче й не помічають.[4] Крім того, на Україні у великі свята був звичай згадувати померлих або невольників:

«Завтра буде святий день-великдень,
Будуть наші отці рано вставати,
До божого дому приступати,
Божеє слово вислухати,
Нас, бідних невольників, поминати».[5]

Одним з найвідоміших і до наших часів залишився звичай втішати в скорботі, не говорити страшної правди, щоб не травмувати людину. Ось як цей звичай передається у думі «Івась Удовиченко, Коновченко»:

«То у суботу та неділю

---

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 90.
[2] Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 77.
[3] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 94.
[4] Там же. — С. 96.
[5] Народні думи. — К., 1986. — С. 42.

Приснiться удовi сон...
Хоч старi жони та мужi сей сон добре знали —
Удовi правди не сказали:
«Ти, удово,
Старая жоно,
Не плач, не журися,
Бо вже твiй син Івась подружився,
Поняв собi дiвку туркеню, чужоземку...»[1]

Був ще й звичай перед смертю просити у всіх пробачення. Цей звичай знайшов відображення у думі «Смерть Федора Безродного»: «Опрощення зо всіми брав, милосердному богу душу оддав».[2] Слід зазначити, що молодих козаків за народним звичаєм ховали, ніби весілля справляли:

«Тоді удова не убога ся мала,
Три сотні війська у свій дом закликали:
«Оттепера, козаки, панове-молодці,
Пийте та гуляйте,
Разом похорон і весілля одправляйте!»
«Тоді козаки пили да гуляли,
Із семип'ядних пищалей гримали,
Славу козацьку вислављяли,
Заразом весілля і похорон відправляли».[3]

Здавна в народі культивувався звичай погрібати і оплакувати тіла. Тому з таким глибоким трагізмом у думі «Втеча трьох братів з города Азова» молодший брат, що загибає від «безводдя» і «безхлібб'я», з відчаєм говорить, що його родиною і громадою тепер стануть птахи і звірі, що вони виконають весь похоронний обряд:

«Ще й зозулі налiтали
В головах сiдали,
Як рiднi сестри кували;
Ще й вовки-сiроманцi находжали
І жовту кiсть по тернах, по балках розтаскали,
Попiд зеленими яворами ховали,
Комишами укривали
Та жалiбно квилили і проквиляли —
То ж вони козацький похорон одправляли».[4]

---

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 103.
[2] Народні думи. — К., 1986. — С. 30.
[3] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 104—105.
[4] Там же. — С. 62.

В історичних піснях, як і в думах, знайшли відображення громадські звичаї, але їх не так багато порівняно з думами.

Одним з найвагоміших громадських звичаїв, що знайшли відображення в історичних піснях є звичай шанувати громаду. Один з способів вираження свого шанування громаді є поклон. Вклонятися, прихиляти голову — один з давніх способів виявлення шанування. Цей звичай знайшов відображення у пісні «Ой у лузі та ще й при березі»:

«Виїжджаючи тай шапочку ізняв,
Низенько вклонився...»[1]

Крім цього засобу вшанування був ще один — знімати шапку. Це один із звичаїв вітання. Він згаданий у пісні «У містечку Богуславку Каньовського пана»:

«Ой в містечку Богуславку
Сидить дівок купка...
...Прийшов до них пан Каньовський
Та й шапочку ізняв...»[2]

Звичай засудження зради, зневага до зрадників у звичайному побутовому громадському житті прекрасно подано у пісні «Чому кури не поєте» через діалог матері-полонянки з потурченою дочкою:

«...Скидай з себе тії лати,
Возьми дорогії шати,
Будеш з нами панувати!»
«Ліпше мої вбогі лати,
Ніж дорогі твої шати».[3]

Одним з найпоширеніших звичаїв на Україні був звичай підмічати різні прикмети. У пісні «А в нашого Харка, а сотника-батька» згадана прикмета: почав кінь спотикатися. Це вважався в народі недобрий знак, який віщує біду:

«Ой як же мені, панове-молодці,
Як же мені не журиться,
А що підо мною конь буланенький
Та почав становиться».[4]

---

[1] Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 116.
[2] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 139.
[3] Там же. — С. 121.
[4] Там же. — С. 164.

У пісні «Ой ти, Морозенку» знайшли відображення кілька прикмет. Ці прикмети підмічає мати Морозенка і вони їй віщують горе:

«Ой щось, браття, перед двором
Сизий орел в'ється, —
Мабуть, мій син Морозенко
Назад не вернеться...
Ой щось рано-ранесенько
Став мак розпускаться, —
Мабуть, син мій Морозенко
У неволю попався».[1]

Весь зміст пісні спрямований на те, щоб показати, як справдились ці прикмети, а не на те, щоб спростувати їх значення, чи вказати на забобонність старої жінки.

У думах детально відтворено звичай просити прощення у громади та рідні перед від'їздом у похід. Не обійшли увагою цей звичай і історичні пісні. Розгорнуто він подається у пісні «Ой гай мати». У пісні показано, що виряджали козаків у похід батьки, вся рідня, односельці. Обов'язком воїнів було, прощаючись з ними, попросити вибачення за вчинені кривди, помиритися з покривдженими й кривдниками:

«Ой гай мати, ой гай мати,
Ой гай зелененький;
Ой поїхав з України
Козак молоденький.
Виїжджавши, шапку знявши,
Низенько вклонився:
«Ой прощайте, слобожани,
Може з ким сварився!»
Хоч сварився, не сварився,
Аби помирився...»[2]

В історичних піснях, як і в думах, відображено народний звичай інакомовно говорити про смерть, як ось у пісні «Ой як поїхав наш пан Лебеденко»:

«Либонь, мій пан Лебеденко
В темнім лузі оженився:
Взяв собі паняночку —
В чистім полі земляночку...»[3]

---

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. С. 142—143.
[2] Народні перлини. — К.: Дніпро, 1971. — С. 63.
[3] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 173.

Образ смерті постає в алегоричному образі «паняночки — в чистім полі земляночки», а у пісні «Ой вийду я на могилу» іноказомовно говориться про домовину:

«Не плач, мати, не журися,
Бо вже сина поховано,
Вже 'му хатку збудовано,
Без двер хата, без віконець, —
Михаєві вічний конець!»[1]

Не обійшли увагою історичні пісні звичай поховання, але у думах, як епічних творах, цей звичай подається розгорнуто, детально, а у історичних піснях лише згадка про необхідність погрібання тіла померлого, як у пісні «Ой попід гай зелененький»:

«Ой ви, хлопці, ви, молодці,
Беріть мене на топірці,
Занесіть мя в Чорну гору,
Поховайте в нічну пору,
Най ся ляхи не збиткують,
Моє тіло не шматкують».[2]

На основі проведеної роботи з текстами українських народних дум та історичних пісень ми можемо сказати, що в них знайшли відображення такі громадські звичаї:

1) звичай бути відданим рідному краю, батьківщині;
2) звичай вороже сприймати чужину;
3) звичай оплакувати розлуку з батьківщиною та гірку долю невольників;
4) звичай проклинати чужину;
5) звичай шанувати старших;
6) звичай шанувати земляків, не кривдити співвітчизників;
7) звичай просити прощення у рідні та громади перед від'їздом у похід;
8) звичай шанувати громаду, її звичаї;
9) звичай шанувати віру;
10) звичай каятися у гріхах та проступках;
11) звичай виявляти своє шанування дітям, сусідам, громаді, господарям гостини та інше;
12) звичай знімати шапку вітаючись;
13) звичай на Великдень згадувати померлих та невільників;
14) звичай зневажати зрадників;
15) звичай втішати у горі, не казати правди;
16) звичай підмічати різні прикмети;

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 119.
[2] Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 103.

17) звичай просити вибачення перед смертю;
18) звичай інакомовно говорити про чиюсь смерть;
19) звичай відправляти похорон молодому козаку, як справляти сумне весілля;
20) звичай погрібати і оплакувати тіла померлих.

Одним з найпоширеніших родинних звичаїв на Україні був звичай радитися з батьками, авторитет для молоді яких був дуже великий. Ослухатися батьків — це означало накликати на себе немилість долі, якісь страшні випробування. У думі «Івась Удовиченко, Коновченко» головний персонаж порушує цей одвічний звичай, за що його мати проклинає і спересердя сказаним словом знімає материнські обереги від злої долі та напасті. Помираючи на полі бою, вояк приходить до думки:

«Не булатними шаблями мене рубали,
Не ординськими стрілами з коня збивали, —
Се мене отцева молитва та материні сльози побили».[1]

Материнське прокляття вбиває, благословення — захищає від куль, від меча. Культ матері, материзни, рідної землі пронизує героїчний епос українського народу світлом священності, надає йому глибокого гуманістичного змісту.[2] Не випадково слова головного персонажа думи «Олексій Попович» пройняті пафосом повчання, в них окреслюються чіткі ознаки народної дидактики, що вимагає дотримуватись звичаєвих традицій:

«Котрий чоловік
Отцеву-матчину молитву
Штить, шанує, поважає,
Того отцева-матчина молитва
Зо дна моря винімає
Од гріхів душу одкупає,
До царствія небесного проводжає;
Та отцева-матчина молитва
У купецтві і в реместві,
І на полі, і на морі
На поміч приспіває;
Нам годиться тое спам'ятати».[3]

В іншому варіанті думи розширюється коло дії оберегів материнської молитви:

«Ей, то годиться отцева й матчина молитва
Чумакові в чумацтві,

---

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 10.
[2] Там же. — С. 10.
[3] Народні думи. — К., 1986. — С. 63.

Козакові в козацтві,
Багачеві в багатстві,
І на Чорному морі
І на суходолі».[1]

З цього приводу М. Т. Рильський зазначав: «Багато уваги... у думах приділено святості родинних стосунків. З героями, які не виявляють належної поваги до «отця-матері», неодмінно трапляються важкі випробування, а то й смерть. Олексій Попович кається під час морської бурі товаришам у своєму гріху:

«Що я в охотне військо од'їжджав,
Не добре починав,
З отцем і матір'ю прощенія не мав,
Старшого брата за брата не мав,
Старшую сестру збарзе зневажав,
Ой, у груди стременем одпихав...

і далі

«Ой, іще з города вибігав,
Триста душ маленьких дітей конем розбивав,
Кров християнську безневинно проливав.

Останні рядки свідчать і про ширші, ніж сфера родинних стосунків, гуманні ідеали українського народу».[2]

Співзвучні в цьому плані з думою «Олексій Попович» думи «Буря на Чорному морі» і «Смерть братів Самарських», у останній є такі слова:

«Не есть то нас куля яничарська пострiляла,
А есть то нас та й отцева молитва покарала.
Гей, да як ми в охотне військо
Од отця, од матері од'їжджали,
То ми з отцем і з матір'ю, і з родом
Опрощенія та й не брали».[3]

Як бачимо, народ з давніх-давен великого значення надавав словесній магії, що виявлялась у буденному житті у побажаннях та молитвах батька-матері. Про це говорить і О. В. Курочкін у розділі «Громадський побут і звичаєвість».[4] Та найстрашнішим було батька-матері недобре слово або прокляття, яке ніби накликало неминучу біду, а то й смерть того, на кого спрямована батьківська немилість.

---

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 91.
[2] Рильський М. Т. Література і народна творчість. — К., 1956. — С. 45.
[3] Народні думи. — К., 1986. — С. 34.
[4] Див.: Наулко В. І. та ін. Культура і побут населення України. — К., 1991. — С. 130.

Давнім родинним звичаєм на Україні був звичай утримувати батьків у старості. У думі «Івась Удовиченко, Коновченко» хоче покозакувати, здобути слави, добра, щоб:

«Не пішла б моя мати
По чужих дворах спотикати,
Хліба да солі позичати,
Міг би її при собі довіку содержати!»[1]

Слід зазначити, що в українських родинах шанобливо ставились і до дітей. Існував звичай батьківської гостини, коли сини поверталися з далекої дороги, походу і т. ін. Цей звичай добре представлений у думі «Втеча трьох братів з города Азова»:

«До отцевого двору доїжджати,
Стали отець і матуся
Із хлібом і сіллю виходжати,
Стали вони свого найстаршого сина
За гостя приймати і за стіл саджати,
Стали вони про найменшого сина
Усю правду питати».[2]

Крім того народна етика і педагогіка плекали любов до ближнього, вчили поважати братів і сестер, не шкодувати для рідних нічого. І це знову ж таки знайшло відображення у думі «Втеча трьох братів з города Азова», коли середульший брат, проявляючи милосердя до меншого, нічого не шкодує, прагнучи залишити хоч якісь знаки для пішого-піхотинця:

«На собі єдиний дорогий синій каптан має,
Та й той обриває,
Своєму братові, пішому-піхотинцеві,
На путі-дорозі покидає».[3]

Одним з найтяжчих гріхів на Україні вважалась братерська зрада. В одному з варіантів думи «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі», старші брати, залишивши в голому степу на вірну смерть свого молодшого брата «пішого-піхотинця», теж гинуть від рук яничар. Смерть братів трактується як кара за жорстокість, несправедливість щодо молодшого брата.[4]

---

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 100.
[2] Народні думи. — К., 1986. — С. 72.
[3] Там же. — С. 72.
[4] Кирдан Б. З духовної скарбниці народу // Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 10.

В іншому варіанті думи подано батьківський та громадський осуд братньої зради і виноситься вирок зрадникам, звичаєпорушникам:

«Стали отець-мати обіди справляти,
Молебні наймати,
Стали найстаршого сина із двору зсилати.
Стали його обществом-народом
До розстрілу випроводжати».[1]

Ще одним найтяжчим гріхом в народі вважалося пролиття рідної крові. Це теж знайшло відображення у вищезгаданій думі:

«Братику милий,
Голубонько сивий!
Що кажеш, мов наше серце ножем пробиваєш,
Що наші мечі на тебе не здіймуться,
На дванадцять частей розлетяться,
І душа наша гріхів до віку не викупиться.
Свого, брате, нігде ізроду не чували,
Щоб рідною кровію шаблю обмивали,
Або гострим списом опрощеніє брали».[2]

У думі «Бідна вдова і три сини» розгорнуто подається звичай визнавання своїх помилок і каяття у тяжких гріхах, яким є зневажання матері:

«Що старший син мовить словами,
Обіллється слізними сльозами:
«Ой, брате мій середущий,
Брате найменший!
Та не гарно ми всі утрьох ізробили,
Гей, що ми свою неньку,
Удову стареньку,
Із свого подвір'я ізослали.
Ой ходім тепер перед богом і перед людьми
Грім-страм потерпимо,
Свою неньку,
Удову стареньку,
До себе упросимо!»[3]
...Гей, та іди ненько,
Удова старенька,
До нас проживати,
То будеш жінок спиняти

[1] Народні думи. — К., 1986. — С. 72.
[2] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 58.
[3] Там же. — С. 108—109.

І дітей научати,
І тебе за рідну неньку почитати!
Чи не перестане нас господь хоч мало-немного
той карати!»[1]

Одним із звичаїв нашого народу є проводи в далеку дорогу, проводи у військо. Чоловіки, які від'їжджали, часом усвідомлювали, що більше ніколи не повернуться, можуть загинути. Тому на запитання сестри брат відповідає:

«Ой сподівайся мене тоді в гості,
Як будуть о Петрі бистрії ріки-озера замерзати,
Об різдві калина в лузі процвітати,
Пойди ти, сестро, піскі у білу ручку,
Посій ти, сестро, на каменю:
Коли той буде пісок на білому камені зіходжати,
Синім цвітом процвітати,
Хрещатим барвінком біленький камінь устилати,
Разними красними цвітами украшати, —
Тоді, сестро, буду до тебе в гості прибувати,
Твого життя при бідності доглядати».[2]

З цими рядками з думи «Брат і сестра» співзвучні рядки з думи «Проводи козака до війська». В аналогічній ситуації брат промовляє до сестри слова, в яких в інакомовній формі говорить про вічну розлуку з нею:

«Як будуть о Петрі сині озера замерзати,
О святім Василії калина білим цвітом процвітати.
Як синім озерам о Петрі не замерзати,
А о святім Василії калині білим цвітом не процвітати,
Так мені вік-віком у гостинях не бувати...»[3]

Ще одним звичаєм у українців було припадати до землі. З цього приводу вітчизняний фольклорист О. Дей писав: «У момент найбільшої туги і жалю припадали люди до землі. Болючим жалем дітей за батьками, матерів за дітьми черкалися голосіння занімілих навіки вуст, припадали до домовини та сирої землі свіжих могил».[4]

---

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 108—109.
[2] Там же. — С. 96.
[3] Там же. — С. 94.
[4] Дей О. Наша пісня, наша дума // Розлилися круті бережечки. — К.,

Припадали до землі невольники, щоб набратися сили від землі-матері. Ось як про це говориться у думі «Маруся Богуславка»:

«То тоді тії козаки теє зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали...»[1]

Відобразилась і в історичних піснях родинна звичаєвість, але звичайно не так багатогранно і різноманітно, як у думах.

Священним обов'язком батька та матері, родини були проводи до війська козаків, особливо молодиків. Їх батьки самі виряджали в походи, даючи напучення й благословення. Про цей обов'язок рідних так розповідається в одній з пісень:

«Ой пущу я кониченька в саду,
А сам піду к отцю на пораду,
Отець же мій по садочку ходить,
За поводи кониченька водить.
— Ой на, сину, коника, не гайся,
Щоб од того війська не зостався.
Військо іде, короговки мають,
Попереду музиченьки грають.
Ой пущу я кониченька в саду,
А сам піду к неньці на пораду.
Ненька моя по садочку ходить,
У рученьках сорочечку носить.
— Ой, на сину, сорочку, не гайся,
Щоб од того війська не зостався.
Військо йде, короговки мають,
Попереду музиченьки грають».[2]

А у пісні «А в нашого Харка, а сотника-батька» не тільки показано звичай проводжати сина у дорогу з хлібом-сіллю, а й звичай батьківський давати пораду:

«А за ним його ненька старенька
З хлібом-сіллю проводжати:
«Ой не їдь, Харку, ой не їдь, Харку,
Бо то проклята зрада:
Краще б ти в замку був з козаками,
То я б тому була рада».[3]

---

[1] Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 63.
[2] Народні перлини. — К., 1971. — С. 90—91.
[3] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 163.

У пісні «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш» згадується народний звичай: заслужити наречену, для її здобуття подолати певні перешкоди. У цій історичній пісні є такі рядки:

«Скочу я у Дунай, у Дунай глибокий,
Ах, хто мня достане, то єго я буду».[1]

Не обійшли увагою українські народні історичні пісні звичай проклинати. Так у одній з пісень жінка проклинає чоловіка, що залишив її і пішов у Січ:

«Ой, щоб тебе покарали та три недолі:
Перша недоля — щоб під тобою добрий кінь пристав,
Друга недоля — щоб ти козаків не догнав,
Третя недоля — щоб тебе козаки незлюбили
І в курінь не пустили».[2]

Відтворено в історичних піснях також і народний звичай іносказовно говорити про смерть. Одним з прикладів можуть бути рядки з пісні «Ой як поїхав наш пан Лебеденко»:

«Либонь, мій пан Лебеденко
В темнім лузі оженився:
Взяв собі паняночку —
В чистім полі земляночку,
А туди вітер не завіває,
А він, бідолаха, марно в землі пріє».[3]

Дослідник українського героїчного епосу Борис Кирдан зазначав: «Можна лише подивуватися великому поетичному хисту народу, його душевному багатству, котрий здатен з таким глибоким трагізмом, з таким емоційним надривом, передати смерть свого воїна, свого захисника».[4]

Сцена оплакування козака розгорнуто подається у пісні «В чистім полі возок біжить»:

«В чистім полі возок біжить
Мальований,
На возику козак лежить
Зарубаний.
Над козаком мати плаче
Ріднесенька.

---

[1] Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 86.
[2] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 173.
[3] Там же. — С. 173.
[4] Кирдан Б. З духовної скарбниці народу // Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 11.

«Не плач, мати, по дитяті,
Не журися,
Ще я молод козаченько,
Не скончився.
Збудуй мені світілоньку
Новесеньку,
Без околиць і без дверей —
Гемнесеньку.
Мені в двері не ходити
Вже по світу,
А в віконце не глядіти
Вже до віку».[1]

З приводу цього вітчизняний фольклорист Олексій Дей писав: «Тонкий художній такт народу не може залишити героя умирати самотнім у степу, і коло нього з'являються найрідніші постаті — мати і сестра».[2]

Зворушлива, драматизована розмова між милим і милою передається у пісні «Де ж ти, мій милий, виїжджаєш», в якій згадується народний звичай оплакування померлого:

«А хто ж, мій миленький, могилу тобі оплаче!»
В чистім полі чорний ворон кряче,
Той же мені могилку оплаче».[3]

Про народний звичай оплакування згадується і в пісні «У Глухові у городі»:

«У Глухові, у городі
Стрельнули з гармати, —
Не по однім козаченьку
Заплакала мати.
У Глухові у городі
Стрельнули з рушниці, —
Не по однім козаченьку
Плакали сестриці.
У Глухові у городі
Поплетені сітки, —
Не по однім козаченьку
Заплакали дітки.
На бистрому на озері
Гей плавала качка;

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 11.
[2] Розлилися круті бережечки. — К., 1976. — С. 15.
[3] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 121.

Не по однім козаченьку
Плакала козачка».[1]

Ця пісня передає збірний образ горя, яке несуть воєнні лихоліття, образ розпорошених родинних сліз ніби створюють узагальнюючу картину, коли в кожній сім'ї на Україні зазнали втрати.

Надзвичайно патетично оплакується в піснях образ народного героя, як от у пісні «Ой ти, Морозенку»:

«Ой ти, Морозенку
Ой ти преславний козаче,
За тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче.
Та не так тая Україна,
Як те горде військо!
Ой заплакала Морозиха,
Йдучи рано в місто».[2]

У цій пісні ми ще можемо спостерігати поступове звуження образу: Морозенко — народний герой України, Морозенко — козацький ватажок, Морозенко — син своєї матері.

На основі дослідження текстів історичних пісень та дум ми змогли виявити такі родинні звичаї, про які згадується у поетичних текстах:

1) звичай радитися з батьками, шанувати їх;
2) звичай благословляти дітей;
3) звичай батька-матері давати поради;
4) звичай висловлювати побажання;
5) звичай батьків молитися за дітей;
6) звичай проклинати за непослух;
7) звичай утримувати батьків у старості;
8) звичай зустрічати синів з походу, з далекої дороги, вшановувати їх;
9) звичай нічого не шкодувати для брата;
10) звичай шанувати братів і сестер;
11) звичай долати перешкоди, щоб здобути наречену;
12) звичай покарання за братерську зраду;
13) звичай проклинати за певні проступки, що спрямовані проти родини;
14) звичай каятися за проступки;
15) звичай інакомовно говорити про загибель;
16) звичай оплакувати;
17) звичай припадати до землі.

---

[1] Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 153.

[2] Там же. — С. 142.

Тексти українських народних дум та історичних пісень яскраво проілюстрували, що для українського народу був властивий високий рівень традиційної звичаєвості, яка споконвіку охоплювала сфери родинного та суспільного життя, що регулювало і контролювало ввесь спектр людських взаємин. Народні звичаєві традиції, як зазначає В. Скуратівський, упродовж століть гуртували українців.[1] Українські думи та українські історичні пісні зберегли деякі з них і трансформували в поетичних текстах. Тому не можна не погодитися з думкою Бориса Кирдана, що думи та історичні пісні — це «перлини народної творчості», які «не втратили і ніколи не втратять свого наукового та культурного значення, адже в них відбито світогляд народу на кожному етапі його історичного розвитку, його морально-етичні норми, погляди, естетичні смаки».[2]

[1] Див.: Скуратівський В. Наш національний феномен. // Берегиня. — 1992. — № 1. — С. 11.

[2] Кирдан Б. З духовної скарбниці народу. // Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 5.